

**СОЦІАЛЬНА СКЛАДОВА ПРОМИСЛОВОГО ПОДАТКУ В УСРР
(ПОЧАТОК 1920-Х РР.)**

Розкривається статистично-економічна характеристика платника промислового податку, показано взаємодію його двох частин – патентного і зрівняльного зборів, висвітлено податкові внески державного, кооперативного і приватного секторів.

Ключові слова: продрозкладка, НЕПу, промисли, податок, податкова система, патент, зрівняльний збір, Наркомфін УСРР.

Система оподаткування є одним з напрямів політики держави, а також відтворює відносини влади і суспільства. З огляду на це, важливість таких відносин не втратила актуальності і сьогодні.

В історіографії соціально-економічних і тактико-стратегічних основ НЕПу, а за останні п'ятнадцять років з'явилося кілька монографій і дисертаційних досліджень [2; 5; 8; 9; 10; 17], податкова система висвітлюється опосередковано. Як правило, виокремлюється податкова політика, її фіскальна складова і функціональний перехід від продрозкладки до продподатку. Останній вважається ледве не символом нового курсу, його синонімом, тому історики обирають натуральні і грошові форми сільськогосподарського податку за пріоритет науково-історичних досліджень [16]. Система податків, тобто його історичні види та організаційно-фінансові типи, розкриває і представляє інституційну сутність непу. Економічна політика, а саме такою був неп, не могла бути абстрактною аббревіатурою чи ідеологічною схемою, тому що здійснювалася через конкретний сімейно-трудоий, господарсько-підприємницький, кооперативний, державний або приватний тип виробничих відносин. Ототожнювати неп з продподатком, промисловим, подоходно-майновим та єдиним сільськогосподарським податком, а також з десятком інших видів оподаткування «непманів», не є коректним з історичної точки зору, але не бачити у них соціально-економічних основ реформування соціально-економічних відносин в УСРР 1920-х рр. – методологічно та історично неприпустимо.

Об'єктом вивчення цієї наукової статті є фінансова політика та податкова система радянської держави, а предметом дослідження – становлення та функціонування системи промислового податку. По відношенню до податкової системи він мав інституційний статус самодіяльної підсистеми, але за формою, принципами, структурою та об'єктами оподаткування набув системних ознак. Однак, щоб уникнути безпідставної теоретичної і термінологічної творчості, необхідно звернути увагу на тлумачення у фаховій літературі 1920-х рр. Термін і явище «система промислового податку» використовували теоретики і практики фінансової справи Л. Юровський, Ф. Несмелов та інші [13; 14; 21], а також державні органи влади та установи в УСРР.

Історичний аспект вивчення податкової системи і системи податків в Україні 1920-х рр., а він є ключовим для даного дослідження, передбачає актуалізацію «людського фактору», тобто наявність соціально-економічного типу платників податку. Науковий інтерес становить нормативна база впровадження промислового податку, його основні етапи, організаційно-фінансові складові, соціальне спрямування і «важкість» оподаткування суб'єктів господарювання. Платниками податку у роки НЕПу були приватні підприємці – фізичні та юридичні особи, яких зневажливо називали «непманами», але кожен соціально-економічний тип був розписаний за відповідними розрядами та категоріями у відповідності з радянськими нормативно-правовими актами. Тому «соціальний тип платника» – не абстрактний господар, а безпосередній учасник соціально-правових, трудових та виробничих відносин так званого «непівського суспільства» [3]. Важливо з'ясувати функціональну та інституційну залежність НЕПу, власне, як політики, від її конкретних форм впровадження.

Політичне рішення про скасування системи продрозкладки та перехід до продподатку ухвалив X з'їзд РКП, а 23 березня 1921 р. відбулася заміна розкладки зернових культур та промислової сільськогосподарської сировини натуральним податком. Сталася зміна форми і принципу стягнення натурального податку, саме натурального, а не його грошового еквіваленту, однак просистемне реформування тоді податкової системи говорити складно. Зберігався апарат Наркомпроду, який підлягав реорганізації, діяла інерція воєнкомуністичних методів (конфіскація, реквизиція, арешт, інститут заручників). 29 березня 1921 р. Раднарком УСРР видав постанову «Про зменшення зернової продрозкладки на врожай 1920 р.», якою зобов'язав

Наркомпрод встановити «...правила про розпорядження селянами своїми лишками, що залишаються у них після розкладки» [6]. У чотирьох губерніях селян звільнили від подальшого стягнення продрозкладки, у решті вона діяла до кінця весняної сівби. Непівський дух проглядався у розпорядженні про негайну організацію «державних товарообмінних пунктів», а також у розробці «...проекту заходів по урегулюванню ринків, базарів, ярмарок і по боротьбі з перекупщиками і спекулянтами» [6], але намір «серйозно і надовго» не проглядався. Держава декларувала можливий «товарообмін» за регіональним принципом, але після виконання розкладки. Документи офіційних радянських та господарських органів свідчать про те, що «розкладка» затягнулася до жнив 1921 р. і, фактично, діяла до кінця року [4, с. 26 – 33]. Голод та загальна економічна криза пролонгували дію наркомпродівського формату оподаткування за принципом продрозкладки, тому селяни у 1921 – 1922 рр. не відчували переваг НЕПу. Продподаток виявився перехідною формою від «системи продрозкладки» до класичної «податкової системи», а непівського реформаційного курсу було обмаль, крім декларативного скасування принципу розкладки.

Висвітлюючи дане запитання, варто звернути увагу на функціональну протилежність системи промислового податку. Хронологічно обидва податки з'явилися упродовж кількох місяців після політичного рішення партійного з'їзду, але спочатку натуральний, а згодом промисловий податок. Однак між ними існувала суттєва відмінність, тому що перший декларував «новизну», залишаючись у полоні наркомпродівської практики, а другий започаткував непівську концепцію оподаткування і стимулювання приватного підприємництва. Ф. Несмелов, будучи прихильником «загально федеративної» податкової системи, вважав 26 липня 1921 р. історичною датою впровадження промислового податку, але на території РСФРР [14, с. 4]. Він наголошував, що в Україні «з технічних причин» його реальне застосування припадає на жовтень 1921 р. В інших статтях тих років зазначалося, що «Положенню про промисловий податок» від 26 липня 1921 р. «передував закон про промисловий податок» в УСРР 14 червня 1921 р. Його запровадили для наповнення міського бюджету, тому дозволили фінорганам стягувати патентний збір і податок з доходу. Об'єктом оподаткування стали міська торгівля і дрібна промисловість, розподілені на розряди згідно патентного збору: закриті приміщення (вища ставка патенту), дрібні кіоски, будки, лавки (середня ставка), ринкові одиниці (найнижча ставка). Розмір ставки залежав від місцевості, тому міста України розділили на два пояси: перший – Харків, Київ, Одеса, решта міст належали до іншого поясу. Патентний збір для промислових підприємств встановлювали за соціально-економічними ознаками: наявність найманих робітників і технічних засобів. Діяли два соціально-виробничі типи, з яких вищий означав обов'язкове використання механічного двигуна, нижчий – без нього. Розмір патенту залежав від кількості найманих робітників, відтак існували три розряди підприємств: перший – до двох працюючих, другий – від двох до десяти, третій – понад 10 робітників [13, с. 8]. Третю складову становив податок з доходу, який стягували за прогресивною ставкою: від 5 % (для 1,5 млн крб.), від 10 % (1,5 – 4,5 млн крб.), від 15 % (4,5 – 15 млн крб.), 25 % – понад 15 млн крб. доходу [13, с. 9].

Системність впровадження промислового податку визначалася не лише викладеними вище обставинами, а також формуванням соціального типу приватних підприємців, тобто непманів. Їх легітимності та офіційному статусу сприяла інструкція НКВС УСРР 14 червня 1921 р. «Про порядок видачі дозволу на право торгівлі й організації пунктів товарообміну» [19, ф. 5, оп. 1, спр. 508, арк. 1]. Вона регулювала торгівлю сільськогосподарською і промисловою продукцією, але в губерніях, що виконали продрозверстку 1920 – 1921 р. Власник отримував дозвіл (патент), а торговельні заклади поділялися на розряди. Останні підлягали регламентації згідно «Тимчасового положення про приватну торгівлю продуктами ремісничої і фабричної промисловості, сільського господарства» від 12 липня 1921 р. [19, ф. 5, оп. 1, спр. 508, арк. 5]. Торгові заклади розподілили за розрядами, обравши за соціально-економічний критерій кількість найманих робітників та загалом працюючих, починаючи від 5 осіб. До третього розряду належали заклади, у яких працювали винятково їхні власники. Отже формувався соціальний тип платника промислового податку, тобто стягнення частини доходу у формі патенту з промислу, яким були приватна торгівля і приватне домашньо-ремісничє підприємство. Так розпочинався реальний НЕП, тому що податок сплачували у грошах, а виробничі відносини набували ознак товарно-грошових. Протягом липня – листопада 1921 р. у трьох губерніях України зареєструвалося близько 10 тис. приватних торговців [18, с. 98] – перших платників податків.

Положення про промисловий податок від 26 липня 1921 р., а він був прийнятий Всеросійським ЦВК та РНК РСФРР, з'явився після законотворчої роботи українського уряду, які

разом доповнювали один одного. Зазначу, що фінансова справа в Україні належала до компетенції Уповноваженого НКФ РСФРР при Раднаркомі УСРР, тому діяли постанови, декрети, які стосувалися податкової політики. Промисловий податок, виписаний 26 липня, означав впровадження прямої форми оподаткування у грошовій формі. Патент, вибраний власником торгового закладу чи підприємства, збирали у вигляді авансу до зрівняльного збору, а останній становив 3% від обігу. Пільги надавалися родинам червоноармійців, інвалідів, найбільшим верствам, тобто діяли соціально-класові обмеження. Спочатку зрівняльний збір стягували лише у 58 містах країни, але 2 і 3-го розряду та промислові підприємства всіх розрядів, а в решті міст значна частина торгово-промислових закладів першого або другого розрядів звільнялася від зрівняльного збору. Йому підлягали окремі категорії ремісників, власників стоматологічних майстерень, ювеліри, ямщики, торгові посередники. Патентний збір брали кожного півроку, зрівняльний поквартально. За жовтень – грудень 1921 р. в УСРР вибрали 49 тис. патентів на торгово-промислові підприємства, сплативши 14,3 тис. крб. золотом, а зрівняльний збір стягували лише в одній Одеській губернії, який склав 1,5 тис. крб. [14, с. 4]. Податкові органи брали патент не за півріччя, а за рік, і приватна торгівля набирала активного розвитку. Збільшення кількості вибраних патентів, вірогідну межу яких встановлював Наркомфін УСРР, свідчило про стимулюючу роль промислового податку. Активно працювали і фінінспектори, яким протягом другої половини 1921 р. «...голодним і роздягненим доводилося цілими днями проводити під дощем» [19, ф. 30, оп. 1, спр. 621, арк. 3], переміщуючись від міста до міста, не маючи коштів, канцтоварів, постійних помешкань.

Законодавчі і виконавчі структури декларували право приватної торгівлі, яка швидко відроджувалася, охоплюючи усі соціальні групи населення. Непманами ставали класичні торговці, які у роки воєнного комунізму вважалися «спекулянтами» і «мішечниками», робітники і службовці, селяни і домашні виробники. «Згодом, коли дозвільна система занять торгівлею була скасована, – наголошувалося у фаховому друкованому органів «Фінансовий Бюлетень», – коли настав період захоплення НЕП'ом, схиливши до торгівлі майже весь звільнений від роботи та служби елемент, а інколи навіть затягнувши до торгівлі і осіб із середовища робітників та службовців, коли торгувати стали всі, то запроваджені Положенням від 26 – VII – 1921 форми та обсяг положення виявилися недостатніми. Організація і форми торгової діяльності не могли уже відповідати тим найпростішим рамкам обкладання їх промисловим податком, які були викладені у Положенні від 26 – VII – 1921 року» [13, с. 10]. Податковий апарат, хоч і поспішно сформований, доволі швидко напрацьовував законопроекти, інструкції та нормативні акти.

10 лютого 1922 р. уряд РСФРР скасував попереднє положення про промисловий податок, а в УСРР воно скасовувалось з 15 березня 1922 р. Посилювалася увага до соціального типу розрядів, тобто діяв «індивідуальний підхід», основний «тягар» лягав на зрівняльний збір. Згідно нового «Положення про промисловий податок» від 10 лютого йому підлягали «...всі торгові і промислові підприємства, одноосібні ремесла і промисли, особисті промислові заняття» [12, с. 2]. Його не стягували з домашнього виробництва, який був додатком до землеробських справ селянського двору, а також не використовував найману працю. Промисловий податок складався з патентного та зрівняльного зборів, тобто структура і принципи були збережені від перших місяців його впровадження на зорі НЕПу.

Для визначення патенту встановлювали 12 розрядів промислових підприємств, а сума залежала від кількості найманих робітників. Збирали за півроку вперед, ставки зростали дуже стрімко від 7-го до 12-го розрядів – у 6,5 разів. Зрівняльний збір стягували від суми обігу, а не доходу, кожного кварталу. Обігом вважалася сума податкової виручки торгового підприємства за готівку та в кредит, вартість наявної сировини для промислового підприємства, реалізована ціна товарів власного виробництва, посередницькі операції. Кожного 15 числа січня, квітня, червня і жовтня власник закладу та промислового підприємства подавав до податкової комісії інформацію про суму обігу, а патент на торгівлю отримували поквартально. Стягненню підлягали і предмети розкоші, якими торгували непмани. Ставка залишалася сталою – 3% з обігу.

Прозорість норм промислового податку і декларування серйозного наміру непу впливали на платників податку. Економічна необхідність і матеріальне зацікавлення штовхало їх до фінвідділу за отриманням дозволу, тобто за патентом. За сім місяців 1921 – 1922 р. було зібрано 145 млн крб. у грошових знаках зразка 1922 р. (один млн дорівнював одному крб. золотого еквіваленту) патентного збору, а зрівняльного на 33,2 млн крб. «сов знаків». Протягом першого півріччя 1922 р. збрали 78 млн патентного і 9 млн зрівняльного збору [19, ф. 30, оп. 1, спр. 621, арк. 3]. Грошова одиниця постійно змінювалася, тобто паперові гроші зразка 1922 або 1923 р., тому великі суми не

завжди є показовими, але вони засвідчують співвідношення питомої ваги патенту і зрівняльного збору. У січні – березні патентний збір становив 1,3 млн крб., а протягом квітня склав 8,6 млн, травня – 22,5, червня – 35,5, липня – 54,2 млн крб. Зрівняльний збір мав нерівномірну динаміку: 62 тис. у січні, понад 2 млн у березні, близько 5 у травні і 18,4 млн крб. у липні [11, с. 58 – 59]. За першу половину грудня 1922 р. зрівняльного збору надійшло 298 млн крб., а патентного 22,7 млн крб. Найбільше зрівняльного збору стягнули податківці Київської (86,3 млн), далі Харківської (48 млн), Катеринославської (39,4 млн.), Одеської (38,1 млн), Чернігівської (38,8 млн), Донецької (38,1 млн), Полтавської, Волинської, Подільської губерній [15, с. 68 – 69]. Сумарно промисловий податок становив тоді близько 9% загальної суми державних і місцевих податків. Кількість промислових підприємств і закладів торгівлі зростала, тому збільшувалися і збори. Зрівняльний збір стягували із ресторанів, їдалень, які працювали після 19-ї години: 5% торгового обігу без використання музики, 10% з музикою [19, ф. 30, оп. 1, спр. 614, арк. 6].

У фінансово-аналітичних зведеннях тих років називали й інші причини непропорційності патентного і зрівняльного зборів упродовж перших семи місяців 1922 р. Зростання патентного збору пояснювали посиленням «фіскального обліку промислових і торгових підприємств», а також підвищенням ставок патенту, особливо вищих розрядів. Недостатньо активним було виявлення «справжніх розмірів промислово-торгових оборотів» закладів, тому стало можливим співвідношення патенту до зрівняльного збору 13:1 у січні – червні 1922 р. Він перевищував в 1,8 раз протягом липня – вересня [1, с. 2]. Податковий апарат, хоч і мав організаційно-технічні труднощі, однак діяв активно. 11 грудня 1922 р. член колегії НКФ РСФРР М. Альський, який здійснював інспекцію податкової справи в Україні, вказав на те, що фінпрацівники Київщини «надто багато уваги» приділяли Києву та околицям. Він зазначив також, що 30 – 40% населення ухилялося від сплати патенту, а до «судової відповідальності» не притягнули жодного [20, ф. 1, оп. 20, спр. 1015, арк. 2]. На Катеринославщині, за його спостереженнями, у грудні 1922 р. була «...мізерна кількість вибраних патентів на розкіш, відсутність таких не лише у дрібних, але й великих підприємств, що торгували хутром, шовком, сріблом». Не поспішали брати патенти соціальні категорії платників вищих торгових розрядів, а так звана «недоїмка» зрівняльного збору сягала 49%, в окремих видах торгівлі 79% [20, ф. 1, оп. 20, спр. 1015, арк. 2]. Промисловий податок з його подвійним оподаткуванням становив певний соціальний та фінансовий «тягар». Наприклад, власники магазину санітарно-гігієнічних товарів І. Б. Дворкінд та М. О. Гуревич скаржилися на високий зрівняльний збір – 113 тис. крб. при торговому обігу 1922/23 р. 450 тис. крб., хоча предмети розкоші становили 20 % від загального торгового обігу їхнього закладу. Загалом податки забирали 45% суми торгового обігу [19, ф. 36, оп. 1, спр. 286, арк. 2 – 4]. Непмани не були тоді «класичним купецтвом», а промисловий податок виявився обтяжливим, особливо на розкіш – до 50% обігу. За несвоєчасне внесення податку стягувалася пеня 1,5%.

У 1922 – 1923 рр., як зазначав Л. Юровський, «...система податків була піддана дуже великим змінам», а промисловий податок реформували 18 січня 1923 р. [21, с. 140]. Фактично вдосконалювалася податкова практика, але без «зміни основних принципів цього податку» [13, с. 10]. 14 лютого 1923 р. ВУЦВК видав «Положення про державний промисловий податок» [7]. Торгові підприємства розподілялися на п'ять розрядів: до першого належала торгівля «з рук, з землі або з невеликих лотків», до другого – однією особою з родини без будь-якого помешкання, до третього – магазини закритого типу роздрібною торгівлі, четвертого – установи напівоптового рівня з вартістю кожної партії товару від 25 до 1 тис. крб., п'ятого – оптова торгівля. Вони торгували промисловою сировиною, готовою продукцією, золотими і срібними виробами, продуктами і одягом, тобто повним асортиментом, але згідно патенту до кожного розряду. Лібералізація торгівлі збільшила кількість її приватних закладів, а також державних і кооперативних.

Комерційний інтерес і бажання займатися торгівлею та промисловою діяльністю добровільно схилив частину підприємців до придбання патенту, але і податкові органи примушували непманів брати патент та сплачувати зрівняльний збір. Їх пропорції почали скорочуватися наприкінці 1922 р., у січні – березні 1923 р. співвідносились 1 до 1,9, а протягом першого півріччя один до двох, однак у квітні – червні 1 до 1,8 рази. За перше півріччя 1923 р. сума патенту виявилася меншою від зрівняльного збору в 1,4 рази [1, с. 3]. Надходження зрівняльного збору перевищувало патентний збір, тому що краще працювали податкові інспектори, система приватного підприємництва поповнилася кількістю торгових закладів, домашніх промислів, сімейно-трудова господарств. НЕП справляв позитивний вплив на соціальну категорію реальних платників податків, чисельність яких щороку збільшувалася.

Джерела та література:

1. Анализ поступлений прямых и косвенных налогов на Украине в 1922 – 1923 г. и перспективы на бюджетный 23 – 24 г. // Финансовый Бюллетень. – 1923. – №25.
2. Волосник Ю. П. Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі у добу НЕПу (на матеріалах України) / Ю. П. Волосник. – Х.: ИПП «Контраст», 2014. – 470 с.
3. Гимпельсон Е.Г. Нэп и советская политическая система. 20-е годы / Е.Г.Гимпельсон. – М.: ИРИ РАН, 2000. – 437 с.
4. Голод 1921 – 1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів / Упоряд.: О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 1993.
5. Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. Том 2 / Ред. рада.: Г. В. Боряк, В. М. Геєць, С. В. Кульчицький та ін.; Відпов. ред. В. А. Смолій – К.: «Ніка-Центр», 2011. – 606 с.
6. Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1921. – №5. – Арт. 154.
7. ЗУ України. – 1923. – №6. – Арт. 109.
8. Корновенко С. В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С. В. Корновенко, В. М. Лазуренко. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2004. – 188 с.
9. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.) / С. В.Кульчицький. – К.: Вид. Дім «Альтернативи», 1999. – 335 с.
10. Нэп: экономические, политические и социокультурные аспекты. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 544 с.
11. О поступлении государственных и местных налогов и доходов с января по август 1922 г. в дензнаках 1922 года // Финансовый Вестник. – 1922. – № 5 – 6.
12. Положение о промысловом налоге. Утверждено ВЦИК и СНК 10 февраля 1922 г. и правила взимания его. – М.: НКФ, 1922.
13. П. Р. Пять лет промыслового налога // Финансовый Бюллетень. – 1926. – № 19 – 20.
14. Проф. Несмелов Ф. Налоговые доходы за пять лет // Финансовый Бюллетень. – 1925. – № 4.
15. Сведения о поступлении государственных и местных налогов и доходов в 1-ой половине декабря 1922 года // Финансовый Вестник. – 1923. – №1.
16. Скрипчинська Н.О. Податкова політика радянської влади в українському селі в 20-х роках ХХ ст.: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. із спец.: 07.00.01 «Історія України» / Н.О. Скрипчинська – К., 2014. – 20 с.
17. Сушко О. О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921 – 1929) / О. О. Сушко. – К., 2003. – 93 с.
18. Сушко О. О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921 – 1928): історико-теоретичний аспект / О. О. Сушко. – К., 2003.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).
21. Юровский Л.Н. Денежная политика советской власти (1917 – 1927) / Л. Н. Юровский. – М.: Финиздат, 1928. – 399 с.

Аннотация

Раскрывается статистически-экономическая характеристика плательщика промышленного налога, показано взаимодействие его составных частей – патента и уравнительного сбора, освещаются налоговые платежи государственного, кооперативного и частного секторов.

Ключевые слова: продразверстка, нэп, промыслы, налог, налоговая система, патент, уравнительный сбор, Наркомфин УССР.

Annotation

The article reveals statistic and economic characteristics of the industrial tax payer, shows the interaction of two types of taxes – the egalitarian and patent fees, discusses a tax that covers public, cooperative and private sectors.

Keywords: food requisitioning, NEP, crafts, tax, tax system, patent, egalitarian collection, People's commissariat of finance of Ukrainian SSR.

УДК 94(477)+339.56:633.1 «ХХ»

Ірина Жиленкова
(Київ)

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В СИСТЕМІ ЕКСПОРТУ ОКРЕМИХ ПРОДУКТІВ ЗЕМЛЕРОБСТВА І ТВАРИННИЦТВА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглядається проблема збуту сільськогосподарської продукції українських губерній Російської імперії на початку ХХ ст. Досліджено ринки збуту, структуру та динаміку,